

Katarzyna Metelska-Szaniawska

## Koncepcja wolności w ekonomii konstytucyjnej Jamesa M. Buchanana

### Wprowadzenie

„To jest książka o organizacji politycznej społeczeństwa *wolnych* ludzi” [tłum. wł., kursywa wł.] – tak rozpoczyna się przełomowe dzieło Jamesa M. Buchanana *The Calculus of Consent*<sup>1</sup>, które kilka lat temu obchodziło 50. rocznicę pierwszego wydania. Wolność jednostki stanowi bardzo istotną kategorię w myśli polityczno-społeczno-ekonomicznej Buchanana, która jednak nie doczekała się wielu szczegółowych analiz ani w literaturze międzynarodowej, ani tym bardziej polskiej. Po ponad pięciu latach od śmierci tego wybitnego ekonomisty o szerokich zainteresowaniach wkraczających na pola nauk politycznych, prawa, innych nauk społecznych, a także filozofii, warto podjąć próbę przybliżenia tej koncepcji.

245

Jednym z fundamentalnych założeń twórczości Buchanana jest indywidualizm metodologiczny. Rozważania na temat jednostki, a więc i jej wolności, są punktem wyjścia i kluczowym elementem składowym wszystkich dalszych teorii i konstrukcji logicznych autora. Jednak na próżno szukać w twórczości Buchanana oddzielnego dzieła poświęconego koncepcji wolności czy choćby bardziej uporządkowanych rozważań na ten temat. Dlatego tym większym wyzwaniem może być próba, którą w tym tekście podejmuję, wydobycia zrębów owej koncepcji i ich odniesienia do kategorii kluczowych dla twórczości Buchanana – konstytucji

---

<sup>1</sup> Opublikowane we współautorstwie z Gordonem Tullockiem. J.M. Buchanan, G. Tullock, *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, Ann Arbor 1962 (wyd. IV, 1971), s. v.

(ram konstytucyjnych), kontraktu, wyboru publicznego czy efektywności w sensie Pareto.

Tekst składa się z trzech części. W pierwszej przedstawiam podstawowe informacje na temat poszczególnych etapów rozwoju intelektualnego Buchanana, zwracając jednocześnie uwagę na to, pod wpływem i za inspiracją czyjej twórczości kształtowała się jego myśl. Druga część tekstu poświęcona jest krótkiemu przedstawieniu programu badawczego ekonomii konstytucyjnej, który Buchanan stworzył, a jego koncepcja wolności jest z tym programem nierozdzielnie związana. W trzeciej, zasadniczej części tekstu zajmuję się szczegółowo koncepcją wolności w ujęciu Buchanana. Tekst kończy podsumowanie.

## James M. Buchanan – od socjalisty do klasycznego liberała

James McGill Buchanan Jr. urodził się w roku 1919 w niewielkiej miejscowości Murfreesboro w stanie Tennessee. Studia ekonomiczne na Uniwersytecie Tennessee ukończył w 1941 r., a następnie do roku 1945 służył w marynarce wojennej Stanów Zjednoczonych. Po zakończeniu służby powrócił na uczelnię – tym razem na Uniwersytet Chicagowski, by tam w niespełna trzy lata uzyskać stopień doktora nauk ekonomicznych. Do końca swych dni pozostał aktywny w świecie akademickim pracując na uniwersytetach Tennessee (1950–1951), stanowym Floryda (1951–1956), Virginii (1956–1969), Kalifornijskim w Los Angeles (1969), Virginia Polytechnic Institute (1969–1983), a od roku 1983 przez 30 lat, do śmierci w dniu 9 stycznia 2013 r. w George Mason University. Już w roku 1957 założył na Uniwersytecie w Wirginii ośrodek pod nazwą Thomas Jefferson Center for Studies in Political Economy, który po przeprowadzce został przemianowany na Center for the Study of Public Choice i dotychczas działa prężnie pod tą nazwą w George Mason University.

Mimo swoich dokonań naukowych i uznania akademii Buchanan zawsze stronił od wszelkiego rodzaju elit czy to akademickich, intelektualnych, czy też politycznych, co silnie wiązało się z jego przekonaniami, a w szczególności pełną dezaprobatą dla wszelkich przywilejów. W młodości tej dezaprobatie towarzyszyły inne socjalistyczne, a niekiedy nawet komunistyczne przekonania<sup>2</sup>. Dopiero podczas studiów doktoranckich

<sup>2</sup> Więcej o tym m.in. w N. Berggren, *James M. Buchanan Jr. [Ideological Profiles of the Economics Laureates]*, „Econ Journal Watch” 2013, nr 10 (3), s. 292–299.

na Uniwersytecie Chicagowskim, gdzie trafił nieświadomy skrajnie wolnorynkowych przekonań większości pracujących tam wówczas ekonomistów<sup>3</sup>, porzucił ideały socjalistów i przyjął postawę najbliższą klasycznego liberalizmu. Ta migracja ideologiczna, jak ją nazywa Niclas Berggren<sup>4</sup>, nie naruszyła jednak wspomnianej wcześniej, głęboko zakorzenionej u Buchanana dezaprobaty dla przywilejów. Po migracji dezaprobatą ta znalazła odzwierciedlenie w silnym przywiązaniu Buchanana do koncepcji równości i sprawiedliwości (*fairness*) jako przeciwieństwa uprzywilejowania.

Migracja ideologiczna u Buchanana była przede wszystkim wynikiem zdobycia nowej wiedzy na Uniwersytecie Chicagowskim i zrozumienia, jak funkcjonuje rynek. Dalszy rozwój jego myśli społeczno-polityczno-ekonomicznej przebiegał pod wpływem trzech szczególnie istotnych wydarzeń<sup>5</sup>. Pierwszym były zajęcia z teorii cen prowadzone przez Franka Knighta, w których Buchanan uczestniczył w trakcie studiów w Chicago; drugim – odkrycie przez niego prac Knuta Wicksella nad sprawiedliwym opodatkowaniem; a trzecim – pobyt na stypendium Fulbrighta we Włoszech i wpływ włoskiej teorii finansów publicznych.

Z zajęć z Knightem, znanym przedstawicielem szkoły chicagowskiej w ekonomii, Buchanan wyniósł wiedzę z zakresu teorii ekonomii oraz przekonanie, że ekonomia nie jest nauką typową, jak na przykład nauki ścisłe, ale raczej nauką o charakterze filozoficznym. Z lektury prac szwedzkiego ekonomisty Wicksella Buchanan zaczerpnął pomysł, by patrzeć na politykę przez pryzmat wymiany. Wicksell uważał bowiem, że efektywność w sektorze publicznym może być zapewniona tylko w przypadku podejmowania decyzji zbiorowych w sposób jednomyślny. W końcu od przedstawicieli włoskiej szkoły finansów publicznych Buchanan przejął patrzenie na sprawy finansów publicznych przez pryzmat teorii państwa. W tym ujęciu działania państwa nakierowane na maksymalizację dochodów z podatków należało postrzegać jako pewną polityczną grę, wynikiem której jest nakładanie ograniczeń na jednostki działające w ramach instytucji politycznych<sup>6</sup>.

<sup>3</sup> „Gdybym wiedział, że to wolnorynkowy Wydział [Ekonomii – przyp. tłum.], pewnie poszedłbym gdzieś indziej” [tłum. wł.] – stwierdził Buchanan w wywiadzie opublikowanym w roku 2009 (J.M. Buchanan wypowiedź [w:] K.I. Horn, *Roads to Wisdom: Conversations with Ten Nobel Laureates in Economics*, Cheltenham 2009, s. 97).

<sup>4</sup> N. Berggren, *op. cit.*, s. 292–299.

<sup>5</sup> Ch.J. Coyne, *Symposium on James M. Buchanan and Classical Liberalism. Introduction*, „The Independent Review” 2014, nr 18 (3), s. 325–330.

<sup>6</sup> Nie można także nie dostrzec związków myśli Buchanana z austriacką szkołą w ekonomii, a zwłaszcza twórczością Ludwika von Misesa i Friedricha Augusta von Hayeka. Ze względu na ograniczenia objętości tekstu nie będą one przedmiotem bardziej

Nie ma wątpliwości co do tego, że Buchanan sam siebie uważał za przedstawiciela liberalizmu klasycznego. Jednej z późniejszych prac nadał podtytuł *The Normative Vision of Classical Liberalism*<sup>7</sup> (*Normatywna wizja liberalizmu klasycznego*). Odnosząc się w niej do zgromadzeń Stowarzyszenia Mont Pelerin, któremu w latach 1984–1986 przewodniczył, wyraźnie potwierdzał swoją wierność krzewionym przez stowarzyszenie ideom klasycznego liberalizmu<sup>8</sup> i przeciwstawiał je ideom konserwatywnym. Duże znaczenie przywiązywał w swej myśli właśnie do wolności, a rolę rządu postrzegał minimalistycznie. Centralne miejsce w teorii wyboru publicznego, której podwaliny stworzył, zajmują pojęcia *government failure* (niesprawność, zawodność rządu) oraz szerzej – *political failure* (niesprawność, zawodność polityczna)<sup>9</sup>.

Trudno jednak nie dostrzec w myśli Buchanana pewnych odstępstw od klasycznego ujęcia liberalizmu. Jedno z nich dotyczy właśnie koncepcji wolności, o czym mowa będzie w sekcji trzeciej tekstu. Inne związane są, między innymi, z bliskością jego rozważań do myśli Johna Rawlsa, co – w powiązaniu ze wspomnianą dezaprobatą dla wszelkich przywilejów – znalazło wyraz w znacznej roli rozważań o równości i sprawiedliwości w twórczości Buchanana<sup>10</sup>. Pisał on, między innymi, że w jego wydaniu

248

szczegółowych rozważań. Zainteresowanym Czytelnikom polecić można dostępny w internecie zapis interesującego wywiadu przeprowadzonego przez Buchanana z Hayekiem w październiku 1978 r. – zob. pod adresem [http://hayek.ufm.edu/index.php?title=James\\_Buchanan](http://hayek.ufm.edu/index.php?title=James_Buchanan) oraz [http://hayek.ufm.edu/index.php?title=James\\_Buchanan\\_Part\\_II](http://hayek.ufm.edu/index.php?title=James_Buchanan_Part_II) [dostęp: 01.04.2016].

<sup>7</sup> J.M. Buchanan, *Why I, Too, Am Not a Conservative: The Normative Vision of Classical Liberalism*, Cheltenham 2005.

<sup>8</sup> G. Brennan, M. Brooks, *Buchanan on Freedom*, Condorcet Center for Political Economy Working Paper 2012-10-ccr, Rennes 2012.

<sup>9</sup> Pojęcia te odwołują się do kluczowej kategorii w ekonomii – tzw. *market failure* (niesprawności, zawodności rynku). Podczas gdy tradycyjnie jednym z podstawowych rozwiązań proponowanych przez przedstawicieli mikroekonomii w przypadku zaistnienia takiej niesprawności jest „naprawiająca” interwencja państwa, Buchanan i zapoczątkowany przez niego nurt teorii wyboru publicznego zwraca szczególną uwagę na niesprawności występujące po stronie państwa (związane z funkcjonowaniem sfery rządu i ogólniej – politycznej), które mogą powodować, że podjęta interwencja będzie nie tylko nieskuteczna, ale wręcz doprowadzi do gorszego wyniku niż funkcjonująca swobodnie niesprawność rynku. Przykładami sytuacji, w których pojawiają się *market failures*, są występowanie tzw. efektów zewnętrznych czy dostarczanie dóbr publicznych. Zob. więcej w podręcznikach mikroekonomii.

<sup>10</sup> Buchanan wątpił jednak, by możliwe było przewidzenie rzeczywistego kształtu ugody czy konsensusu między jednostkami jako wyniku dedukcji z rozważań indywidualnych (jak u Rawlsa). Koncentrował się raczej na procedurze dochodzenia do konsensusu poprzez deliberację. Zob. G. Brennan, M. Munger, *The Soul of James Buchanan?*, „The Independent Review” 2014, nr 18 (3), s. 331–342.

klasycznego liberalizmu „ludzie postrzegani są równo pod względem moralnym, a z związku z tym zasługują na równy szacunek [...] i w końcu równe traktowanie”<sup>11</sup>. Dość skrajnym przykładem może być w kontekście egalitaryzmu podejście Buchanana do spadkobrania. W jego przekonaniu nabywanie bogactwa w drodze spadkobrania (z pewnymi wyjątkami, jeśli dotyczy ono pierwszej linii) stanowi zaprzeczenie podstawowej zasady równości szans i nie powinno mieć miejsca. Znane jest także jego sceptyczne podejście do dynastii<sup>12</sup>.

Buchanan był niezwykle produktywnym naukowcem-myślicielem. Zbiór jego najważniejszych dzieł książkowych (*The Collected Works of James M. Buchanan*<sup>13</sup>) składa się z 20 tomów, a obejmuje jedynie najważniejsze książki wydane do roku 2000. Dodatkowo opublikował on setki artykułów naukowych. Z szerokiej tematyki na styku ekonomii, politologii, prawa, socjologii i filozofii, którą jego twórczość obejmuje, w tym tekście interesuje nas przede wszystkim koncepcja wolności. Jako że jest ona głęboko zakorzeniona w inspirowanych ekonomią rozważaniach Buchanana na temat konstytucji, w następnej sekcji omówione zostaną bardziej szczegółowo podstawy stworzonej przez niego tzw. ekonomii konstytucyjnej, przed przejściem do rozważań *stricte* o wolności.

## Zarys ekonomii konstytucyjnej Buchanana

Buchanan jest najbardziej znany jako „ojciec” leżącej na styku ekonomii i nauk politycznych teorii wyboru publicznego (*Public Choice*), nazywanej również ekonomiczną teorią (bądź analizą) polityki. Ten program badawczy, jak klasyfikuje go sam Buchanan<sup>14</sup>, wyłonił się w latach pięćdziesiątych–sześćdziesiątych wieku XX, gdy po II wojnie światowej rządy na całym świecie (także w krajach rozwiniętych w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych) przeznaczały między 30 a 50% swojego produktu na wydatki publiczne, decyzje o których nie zapadały w wyniku działania sił rynkowych, a za pośrednictwem mechanizmów politycz-

<sup>11</sup> J.M. Buchanan, *Why I, Too, Am Not a Conservative...*, s. 101.

<sup>12</sup> G. Brennan, *James Buchanan: An Assessment*, Liberty Matters – zapis debaty, Online Library of Liberty, Indianapolis 2013, <http://files.libertyfund.org/files/2518/BuchananAnAssessment.pdf> [dostęp: 01.04.2016].

<sup>13</sup> J.M. Buchanan, *The Collected Works of James M. Buchanan*, z wprowadzeniem G. Brennana, H. Kliemta i R.D. Tollisona, 20 tomów, Indianapolis 1999–2002.

<sup>14</sup> J.M. Buchanan, *Public Choice: The Origins and Development of a Research Program*, Fairfax, VA 2003.

nych. Z punktu widzenia dalszego rozwoju ekonomii niezbędne stało się więc wyjaśnienie działania tych mechanizmów.

Podjęcie teorii wyboru publicznego określają według Buchanana trzy fundamentalne założenia: indywidualizm metodologiczny, racjonalny wybór i ujęcie polityki jako procesu wymiany<sup>15</sup>. Tradycyjnie ekonomia zajmowała się wyborami o charakterze prywatnym, dokonywanymi przez jednostki (np. konsumentów) bądź inne podmioty (np. przedsiębiorstwa). Zakładano, że wybory te czynione były w sposób racjonalny, czyli przy doborze jak najlepszych środków do realizacji założonych celów bądź w węższym rozumieniu – przy jak najlepszej realizacji własnego interesu<sup>16</sup>. Przejście od wyborów prywatnych do sfery wyboru publicznego przy jednoczesnych założeniach indywidualizmu metodologicznego i racjonalności wyborów dokonywanych przez jednostki prowadzi Buchanana do zaproponowania dla teorii wyboru publicznego mniej formalnej, acz wymownej nazwy „polityka bez sentymentów” (*politics without romance*)<sup>17</sup>, a Jerzego Wilkina do zatytułowania wstępnego rozdziału do polskiego podręcznika teorii wyboru publicznego [*H*]omo oeconomicus w świecie polityki<sup>18</sup>.

W roku 1986 Buchanan otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie ekonomii za „rozwój kontraktowych i konstytucyjnych podstaw dla teorii podejmowania decyzji gospodarczych i politycznych” [tłum. wł.]<sup>19</sup>. Doceniony więc został szczególnie jego wkład w stworzenie i rozwój wyłoniętej na bazie teorii wyboru publicznego tzw. ekonomii konstytucyjnej<sup>20</sup>.

<sup>15</sup> *Ibidem*.

<sup>16</sup> Pojęcie racjonalności nie jest w ekonomii jednolite. Funkcjonują zarówno bardzo szerokie ujęcia, jak to pierwsze wspomniane powyżej w tekście (tzw. wersja nieformalna racjonalności), jak i ujęcia znacznie węższe, zakładające realizację własnego interesu (koncepcja *homo oeconomicus*), maksymalizację użyteczności oczekiwanej, a nawet maksymalizację zasobów pieniężnych (bogactwa bądź zysków). Wszystkie te koncepcje, jak i inne, np. te rozwijane w ramach ekonomii behawioralnej (racjonalność ograniczona), znajdują zastosowanie w studiach z zakresu teorii wyboru publicznego.

<sup>17</sup> Określenia tego Buchanan użył po raz pierwszy w tytule wykładu, który dał w Wiedniu w roku 1978 (J.M. Buchanan, *Public Choice: The Origins...*, s. 8).

<sup>18</sup> J. Wilkin (red.), *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, Warszawa 2012, s. 9.

<sup>19</sup> [http://www.nobelprize.org/nobel\\_prizes/economic-sciences/laureates/1986/](http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1986/) [dostęp: 01.04.2016].

<sup>20</sup> Dennis C. Mueller, jeden z czołowych przedstawicieli teorii wyboru publicznego, nazywał ekonomię konstytucyjną „Constitutional Public Choice” (teorią konstytucyjnego wyboru publicznego). Zob. D. Mueller, *Constitutional Public Choice*, [w:] *idem* (red.), *Perspectives on Public Choice: A Handbook*, Cambridge 1997, s. 124–146. Często twierdzi się też, że teoria wyboru publicznego, której uwaga zwrócona jest w kierunku analizy struktur wyboru politycznego oraz zachowania aktorów w ramach tych struktur, jest wstępnym

Ekonomię konstytucyjną (*Constitutional Economics, Constitutional Political Economy*) Buchanan zdefiniował jako próbę

wyjaśnienia właściwości działania różnych zestawów prawno-instytucjonalno-konstytucyjnych reguł, stanowiących ograniczenia dla wyborów i działań aktorów ekonomicznych i politycznych oraz określających ramy, w których zwykle wybory aktorów ekonomicznych i politycznych się dokonują [tłum. wł.]<sup>21</sup>.

W szczególności oznaczało to rozszerzenie zastosowania metodologii i narzędzi ekonomii wykorzystywanych dotychczas w analizie gospodarowania w ramach funkcjonujących struktur instytucjonalnych do analiz wyboru samych „reguł gry” dla systemu społeczno-polityczno-gospodarczego<sup>22</sup>.

Pojęcie konstytucji Buchanan zdefiniował w najprostszy sposób jako „zestaw reguł, które ograniczają aktywność osób i jednostek w dążeniu do osiągnięcia własnych kresów i celów”<sup>23</sup>. Przy takiej definicji niejedyn system reguł można by nazwać konstytucją, na przykład umowę, na podstawie której działa firma, czy statut Kościoła<sup>24</sup>. Znany jest także nurt tzw. indywidualnej ekonomii konstytucyjnej (*individual constitutional economics*)<sup>25</sup> zajmującej się ograniczeniami, które jednostka nakłada na siebie samą, aby zrealizować swoje cele (tzw. prywatne konstytucje)<sup>26</sup>. Więk-

251

i niezbędnym etapem na drodze do bardziej ogólnych badań na poziomie konstytucyjnym.

<sup>21</sup> J.M. Buchanan, *Constitutional Economics*, hasło [w:] J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman (red.), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London–Basingstoke 1987, s. 585.

<sup>22</sup> Przedstawione w tej sekcji dalsze rozważania opierają się w znacznym stopniu na wcześniejszej publikacji autorki: K. Metelska-Szaniawska, *Ekonomia konstytucyjna – ekonomia polityczna ładu gospodarczego*, [w:] J. Wilkin (red.), *Teoria wyboru publicznego...*, s. 109–135.

<sup>23</sup> J.M. Buchanan, *Freedom in Constitutional Contract: Perspectives of a Constitutional Economist*, College Station–London 1977, s. 292.

<sup>24</sup> Ciekawe prace w tym zakresie to m.in.: A. Gifford, *A Constitutional Interpretation of the Firm*, „Public Choice” 1991, nr 68, s. 91–106; V.J. Vanberg, *Organizations as Constitutional Systems*, „Constitutional Political Economy” 1992, nr 3 (2), s. 223–253.

<sup>25</sup> J.M. Buchanan, *The Domain of Constitutional Economics*, „Constitutional Political Economy” 1990, nr 1 (1), s. 3.

<sup>26</sup> Dobrą ilustrację działania prywatnych konstytucji można znaleźć w mitologicznej opowieści o Odyseuszu i syrenach. Mitologiczny władca Itaki chciał w trakcie wieloletniej tułaczki po morzach usłyszeć głosy śpiewających syren, wiedział jednak, że wskutek ich śpiewu oczarowany słuchacz sprowadzał statek na skały i powodował nieuniknioną katastrofę. Formalnie Odyseusz stanął w tym momencie wobec tzw. problemu niespójności preferencji w czasie. Jego optymalnym planem byłoby wysłuchanie śpiewu syren, a następnie kontynuacja podróży. Gdyby jednak zrealizował pierwszą część tego planu, nie mógłby wykonać drugiej. Jak wiadomo Odyseusz zdecydował się odmówić sobie wolności i nakazał swoim żeglarzom, by przywiązali go do masztu statku, zatkali sobie uszy i wiosłowali dalej zgodnie z wcześniej wyznaczonym kursem. W ten sposób stworzył dla

szość analiz w zakresie ekonomii konstytucyjnej dotyczy jednak systemów konstytucyjnych państw. Konstytucję będącą najwyższym aktem prawnym w państwie traktuje się wówczas jako mechanizm pozwalający na przeciwdziałanie problemowi niespójności preferencji w czasie (*time-inconsistency problem*), związanemu z prowadzeniem polityki państwa. Polega on na tym, że w bieżącym funkcjonowaniu sfery politycznej długookresowe cele związane z dobrem ogółu społeczeństwa, czy np. stymulowaniem wzrostu gospodarczego, ustępują krótko- bądź średniookresowym celom polityków zorientowanych, zgodnie z założeniami ekonomicznej teorii polityki, na realizację własnych interesów. Zawierając katalog podstawowych praw i wolności jednostek oraz inne ograniczenia działalności władzy państwowej, konstytucja służy przede wszystkim do zamieniania w wiarygodne zobowiązania (*credible commitments*) obietnic składanych (przede wszystkim w postaci tworzonego prawa) przez reprezentantów władzy państwowej obywatelom i innym podmiotom.

W ekonomicznej analizie konstytucji można wyróżnić, tak jak i ogólnie w ekonomii, dwa nurty – normatywny i pozytywny. Gałąź normatywna zainteresowana jest dostarczaniem odpowiedzi na pytanie „jak powinno być”, czyli legitymizacją działań władzy państwowej i jej przedstawicieli. Chodzi więc o wskazanie warunków, które muszą być spełnione, aby wyniki podejmowanych zbiorowo wyborów reguł konstytucyjnych można było postrzegać jako sprawiedliwe (*fair*) bądź efektywne (*efficient*). Gałąź pozytywna dostarcza natomiast odpowiedzi na pytanie „jak jest”, zajmując się z jednej strony badaniem powstawania i modyfikacji reguł konstytucyjnych, a z drugiej strony skutkami ich istnienia<sup>27</sup>. Choć Buchanan ma swój nieoceniony wkład zarówno w rozwój podejścia normatywnego, jak i pozytywnego w ekonomii konstytucyjnej, najczę-

siebie prywatną konstytucję – zestaw obowiązujących reguł, które ograniczały jego możliwości dokonywania wyborów w przyszłości. Dzięki temu był w stanie „przewalczyć” pewne skłonności swojego przyszłego „ja”, które, jak wiedział, wpłyną destrukcyjnie na jego całościowo ujęte interesy, ale kiedy się pojawiają, nie zdoła stawić im oporu. Nieprzypadkowo Odyseusz przywiązany do masztu stanowi logo podstawowego czasopisma naukowego z zakresu ekonomii konstytucyjnej: „Constitutional Political Economy”. W jego pierwszym wydaniu Geoffrey Brennan i Hartmut Kliemt wnikliwie uzasadniają wybór tego właśnie logo.

<sup>27</sup> Podobny podział wprowadza D.C. Mueller. Jego zdaniem, istnieją dwie możliwości podejścia do najważniejszego pytania ekonomii konstytucyjnej o pochodzenie instytucji stanowiących ograniczenia dla działań aktorów kierujących się własnym interesem. Pierwsza ma charakter normatywny: jakie instytucje polityczne powinno społeczeństwo wybrać, aby sprzyjać realizacji interesów indywidualnych obywateli? Druga jest z natury pozytywna: dlaczego w kraju A mamy inne instytucje polityczne niż w kraju B? Zob. D. Mueller, *Constitutional Public Choice*, [w:] *idem* (red.), *Perspectives on Public Choice...*, s. 124–146.

ściej uznaje się jednak, że nadrzędne cele jego rozważań miały charakter normatywny. Poniżej przedstawione zostaną szerzej podstawy normatywnej ekonomii konstytucyjnej Buchanana, gdyż teoria ta jest nierozdzielnie związana z koncepcją wolności w ujęciu tego autora<sup>28</sup>.

Podstaw normatywnej ekonomii konstytucyjnej Buchanana poszukiwać należy przede wszystkim w koncepcjach zaproponowanych w przełomowym dla rozwoju tego programu badawczego dziele pt.: *The Calculus of Consent*, którego współautorem jest Gordon Tullock<sup>29</sup>. Normatywna ekonomia konstytucyjna zajmuje się dostarczaniem odpowiedzi między innymi na następujące pytania badawcze:

- W jaki sposób społeczeństwa powinny ustalać reguły konstytucyjne, które spełniłyby kryterium sprawiedliwości lub efektywności?
- Co powinny zawierać te reguły konstytucyjne?
- Które zagadnienia powinny być przedmiotem regulacji konstytucyjnej, a które należy pozostawić regulacji pozakonstytucyjnej?
- Jakimi cechami powinny charakteryzować się reguły konstytucyjne?
- W przypadku państwa o strukturze federalnej, które działania powinny być realizowane na poszczególnych szczeblach władzy publicznej?

Buchanan nie odpowiada bezpośrednio na żadne z powyższych pytań, ale dąży do stworzenia ram dla analizy, inaczej mówiąc modelu, który umożliwiłoby znalezienie tych odpowiedzi. Ramy te oparte są na teorii umowy społecznej w wersji najbliższej teorii Thomasa Hobbesa.

Podłoże modelu Buchanana stanowi koncepcja indywidualizmu normatywnego, zgodnie z którą niczyje cele ani wartości nie są *a priori* ważniejsze od celów i wartości innej osoby. Każda jednostka ma więc prawo dążyć do swoich celów w ramach wyznaczonych przez reguły, na które jednostki wspólnie się zgodziły. W konsekwencji, cele społeczne nie mogą istnieć. Wspólne kryterium oceniające, które porównywałoby społeczne „jest” ze społecznym „powinno być”, także nie może istnieć w związku z brakiem tego ostatniego.

Z powyższej oceny wartościującej można jednak wyprowadzić pewną normę proceduralną. Buchanan odwołał się tutaj do koncepcji wspomnianego wcześniej Wicksella, według której umowy dotyczące wymiany dóbr prywatnych są oceniane jako korzystne, jeżeli zaangażowane strony działają z własnej (nieprzymuszonej) woli. Umowa jest „efektywna”,

<sup>28</sup> Więcej o twórczości Buchanana w zakresie pozytywnej ekonomii konstytucyjnej – zob. W.F. Shugart, R.D. Tollison, *A Creative Theorist in His Workshop: James M. Buchanan as a Positive Economist*, [w:] G. Brennan, H. Kliemt, R.D. Tollison (red.), *Method and Morals in Constitutional Economics. Essays in Honour of James M. Buchanan*, Berlin–Heidelberg 2002, s. 66–77.

<sup>29</sup> J.M. Buchanan, G. Tullock, *The Calculus of Consent...*

„dobra” lub „korzystna”, kiedy zaangażowane strony oczekują poprawy swojej sytuacji w związku z zawarciem umowy w stosunku do stanu początkowego (braku umowy). Strony takiej umowy mogą być dwie (na przykład kupujący i sprzedający) lub może być ich więcej. W skrajnym przypadku, gdy mamy do czynienia z całym społeczeństwem, reguły, które mają swoje konsekwencje dla każdego pojedynczego członka społeczeństwa, można postrzegać jako korzystne jedynie wtedy, gdy każdy pojedynczy członek społeczeństwa zgodził się na nie dobrowolnie. Jest to podstawa spełnienia kluczowego dla ekonomii kryterium efektywności Pareto<sup>30</sup>, w wersji dla zbiorowości. Takie podejście oznacza konieczność podejmowania decyzji przy spełnieniu wymogu jednomyślności. Odchylenia od takiego sposobu postępowania w modelu Buchanana mogą się pojawiać w procesie podejmowania decyzji związanym z produkcją dóbr wspólnych tylko wówczas, gdy konstytucja nie przewiduje dla podejmowania tych decyzji wymogu jednomyślności. Decyzje niepodejmowane przy wymogu jednomyślności muszą być więc oparte na postanowieniach, które zostały zatwierdzone jednomyślnie.

Stworzenie dwuetapowego modelu procesu politycznego, w którym najpierw dochodzi do zawarcia kontraktu konstytucyjnego (przy wymogu jednomyślności), a następnie w ramach etapu pokonstytucyjnego jednostki podporządkowują się regułom tego kontraktu, to jeden z najważniejszych elementów wkładu Buchanana do ekonomii konstytucyjnej i teorii wyboru publicznego. Model ten pozwala uwidocznąć w przejrzysty sposób różnicę pomiędzy wyborem reguł pewnej społeczno-politycznej gry i samymi wynikami tej gry. Wskazuje on również na znaczenie zasady jednomyślności na poziomie konstytucyjnym dla normatywnych właściwości procesu politycznego<sup>31</sup>.

Ujęcie działalności politycznej w postaci dwuetapowego procesu powraca w wielu późniejszych pracach Buchanana jako pewnego rodzaju normatywny punkt odniesienia, do którego porównuje się jakość istniejących w rzeczywistości instytucji politycznych w państwie. Podejście do konstytucji jako kontraktu lub inaczej umowy społecznej zapew-

<sup>30</sup> Kryterium efektywności Pareto przyjęło swą nazwę od nazwiska włoskiego ekonomisty i socjologa Vilfredo Pareto. Alokację nazywamy efektywną w sensie Pareto, gdy w stanie tym próba poprawienia sytuacji choć jednej osoby powoduje pogorszenie sytuacji co najmniej jednej innej osoby.

<sup>31</sup> W roku 1959, pisząc jeden ze swych przełomowych artykułów (J.M. Buchanan, *Positive Economics, Welfare Economics, and Political Economy*, „Journal of Law and Economics” 1959, nr 2, s. 124–138) Buchanan miał na myśli wymóg faktycznej jednomyślności dla uzyskania takiej zgody jednostek. W późniejszym okresie stwierdził jednak, że hipotetyczna zgoda (konsensus) wystarczy, aby dokonać legitymizacji reguł (*conceptual unanimity*) – zob. J.M. Buchanan, G. Tullock, *The Calculus of Consent...*

nia każdej jednostce równe traktowanie na poziomie konstytucyjnym, a zasada jednomyślności chroni prawa jednostki i zapewnia, że reguły i instytucje, których stworzenie i stosowanie zakłada konstytucja, będą również traktowały równo wszystkie jednostki. Z takiego podejścia do ładu politycznego wynika też to, że działania podejmowane w drugim etapie procesu politycznego są skutecznie ograniczone przez reguły stworzone podczas pierwszego (konstytucyjnego) etapu. Dotyczy to nie tylko jednostek jako obywateli, ale również ich wybranych przedstawicieli, urzędników i tych, którzy zajmują się administrowaniem powstałego systemu. Reguły konstytucyjne można, według koncepcji Buchanana, stworzyć jedynie na pierwszym etapie procesu politycznego, a jeśli rzeczywiste rozwiązania instytucjonalne określonego państwa spełniają te kryteria, to można jego system polityczny nazwać „demokracją konstytucyjną”.

W modelu Buchanana państwo sprawuje podwójną funkcję. Z jednej strony ma zabezpieczać przestrzeganie reguł zawartych w kontrakcie konstytucyjnym, a z drugiej – zapewniać produkcję dóbr publicznych. Jest więc jednocześnie państwem ochronnym (*protective state*), jak i państwem produkcyjnym (*productive state*). Państwo ochronne egzekwuje wypełnianie postanowień umów prywatnych przez ich strony<sup>32</sup>. Podstawowy problem dla funkcjonowania takiego państwa to według Buchanana zapewnienie, aby działający w imieniu państwa reprezentanci sami podporządkowywali się regułom, których egzekwowanie mają gwarantować. Państwo produkcyjne w koncepcji Buchanana to natomiast instytucja, poprzez którą jednostki zaopatrują się w dobra publiczne. Według niego konstytucja-minimum powinna więc zawierać: ograniczenia dla zachowań ludzkich wobec innych jednostek, w tym określenie praw własności<sup>33</sup>, postanowienia dotyczące egzekwowania tych praw, jak również reguły odnoszące się do produkcji i finansowania dóbr publicznych.

<sup>32</sup> Jego rolę Buchanan porównuje z rolą sędziego sportowego, którego jedynym zadaniem jest czuwanie nad przestrzeganiem reguł gry, na które gracze się zgodzili (choćby przez przystąpienie do gry).

<sup>33</sup> W przeciwieństwie do polskiej literatury prawniczej, w której dominuje jednolita koncepcja prawa własności, w literaturze ekonomicznej (zarówno międzynarodowej, jak i polskiej) prawa własności występują w liczbie mnogiej. W ten sposób używamy tego pojęcia także w tym tekście.

## Koncepcja wolności w teorii Buchanana

Pojęcie wolności pojawia się niemal w każdej publikacji Buchanana, a w trzech ze szczególnie znaczących jego dzieł wydanych w formie książkowej słowo wolność (*liberty, freedom*<sup>34</sup>) występuje w tytule (*The Limits of Liberty* z roku 1975<sup>35</sup>, *Freedom in Constitutional Contract* z roku 1977<sup>36</sup> oraz *Liberty, Market and State* z roku 1985<sup>37</sup>). Tym niemniej w żadnej z nich Buchanan nie formułuje szczegółowej definicji wolności. We wprowadzeniu do zbioru *Freedom in Constitutional Contract* pisze:

Jednostki mogą zabezpieczyć i utrzymać wolność dzięki kontraktowi konstytucyjnemu; nie mogą tego uczynić w żaden inny sposób. To stwierdzenie podsumowuje moją argumentację w tej książce i w innych. Ale jaką wolność? I jakiego rodzaju kontrakt konstytucyjny? To są zasadne i ważne pytania, ale nie będzie tu na nie odpowiedzi. Zanim można będzie się zająć tymi pytaniami niezbędne jest ustanowienie fundamentalnych reguł dyskursu i to temu celowi poświęcone są tu moje wysiłki [tłum. wł.]<sup>38</sup>.

W całej swojej twórczości Buchanan stosuje takie właśnie niebezpiecznie średnie podejście do koncepcji wolności, co jest kolejnym (jeśli nie kluczowym) aspektem różniącym jego twórczość od myśli innych przedstawicieli liberalizmu klasycznego. Podczas gdy klasyczni liberałowie biorą za punkt wyjścia swoich rozważań określoną koncepcję praw moralnych i na tej podstawie definiują pojęcie wolności (przez odniesienie do sytuacji naruszania tych praw bądź przymusu narzuconego jednostce), normatywny punkt wyjścia dla Buchanana stanowią zbiorowe działania polegające na wypracowywaniu składających się na konstytucję reguł gry społeczno-ekonomiczno-politycznej, której poddani są obywatele. W tej ostatniej wszyscy uczestnicy mają pełne prawo weta wobec planowanego kształtu tych reguł (także w odniesieniu do specyfikacji praw osobistych i praw własności).

Według niektórych przedstawicieli libertarianizmu ten kolektywistyczny punkt wyjścia jest nie do pogodzenia z prawdziwym indywidualizmem charakterystycznym dla liberalizmu<sup>39</sup>. Buchanan podkreślał jed-

<sup>34</sup> W przypadku myśli Buchanana trudno wskazać na istotne różnice znaczeniowe pomiędzy tymi dwoma pojęciami. W związku z tym w niniejszym tekście dla obu używamy jednego polskiego odpowiednika – „wolność”.

<sup>35</sup> J.M. Buchanan, *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviatan*, Chicago 1975.

<sup>36</sup> J.M. Buchanan, *Freedom in Constitutional Contract...*

<sup>37</sup> J.M. Buchanan, *Liberty, Market and State: Political Economy in the 1980s*, New York 1986.

<sup>38</sup> J.M. Buchanan, *Freedom in Constitutional Contract...*, s. x.

<sup>39</sup> G. Brennan, *James Buchanan: An Assessment*, Liberty Matters – zapis debaty, Online Library of Liberty, Indianapolis 2013, <http://files.libertyfund.org/files/2518/BuchananAn-Assessment.pdf> [dostęp: 01.04.2016].

nak w swych teoriach, że wyniki społeczne nie są wybierane ze względu na to, że same przez się są efektywne (bądź słuszne), ale że są one efektywne (słuszne) ponieważ są wybierane (w odpowiednich warunkach zakładających jednomysłność). Przy takim rozumieniu fundamentalny aspekt liberalny w twórczości Buchanana wynika z tego, że wybór konstytucyjny odbywa się jednomyslnie, niezależnie od tego, jaki może się okazać wynik tego procesu<sup>40</sup>.

Liberalizm w wydaniu Buchanana określony został w znacznym stopniu przez zaproponowany przez niego konstytucjonalizm kontraktowy (*contractarian constitutionalism*). Podejście kontraktowe zakłada, że jednostki pożądamy porządku politycznego, w którym możliwe jest podejmowanie decyzji zbiorowych, oraz podkreśla, że legitymacja dla istnienia konstytucji (instytucji politycznych, w ramach których dochodzi do podejmowania decyzji zbiorowych) wynika z jednomyslnej zgody, choćby symbolicznej. Widać tu wyraźnie znaczenie poszanowania wolności jednostki, jak i równości: wszelkie ustalenia wielostronne (umowy) są dopuszczalne jedynie, jeśli wszyscy uczestnicy zgodzili się na nie jednomyslnie.

W porządku politycznym Buchanana chodzi więc o aspekt proceduralny. Powtarzając za Victorem Vanbergiem<sup>41</sup> i Niklasem Berggrenem<sup>42</sup> można powiedzieć, że Buchanan rozwinął liberalizm konstytucyjny (*constitutional liberalism*), gdzie szanuje się wolność jednostki w wyborze otoczenia konstytucyjnego, w którym chce ona funkcjonować, a nie konstytucjonalizm liberalny (*liberal constitutionalism*), koncentrujący się na potrzebie dostarczania zabezpieczeń instytucjonalnych indywidualnej wolności jako autonomii prywatnej. Pożądane jest bowiem to, na co ludzie się zgodzą i nie istnieje zewnętrzne kryterium, za pomocą którego można by oceniać różne układy instytucjonalne. Na przykład, jeśli jednostki zgodzą się na wprowadzenie systemu politycznego z regułą większości kwalifikowanej, to taki system może z czasem skutkować określonymi konsekwencjami w zakresie redystrybucji, które okażą się sprzeczne z podejściem liberalnym. Taki wynik nie będzie budził zastrzeżeń liberała konstytucyjnego akcentującego rolę procedury dochodzenia do wyniku (pewnego rodzaju kontraktu), a nie oceniającego samego wyniku. Nie ma tu jednak gwarancji, że system reguł wybrany za zasłoną niewiedzy w trakcie tworzenia konstytucji będzie liberalny w sensie ma-

<sup>40</sup> *Ibidem*.

<sup>41</sup> V.J. Vanberg, *Liberal Constitutionalism, Constitutional Liberalism and Democracy*, „Constitutional Political Economy” 2011, nr 22 (1), s. 1–20.

<sup>42</sup> N. Berggren, *James M. Buchanan Jr. ...*, s. 292–299.

terialnym (jak np. u Hayeka<sup>43</sup>), ani że wyniki obowiązywania tych reguł będą zgodne z przesłankami takiego liberalizmu. Choć pojęcie wolności jest u Buchanana bez wątpienia kluczowe, to jest to „wolność w [kontrakcie konstytucyjnym] i poprzez kontrakt konstytucyjny”<sup>44</sup> [tłum. wł., kursywa w oryginale]. Jak pisze Vanberg,

ideał wolności indywidualnej dotyczy *suwerenności indywidualnej w określaniu reguł*, w ramach których grupa osób decyduje się funkcjonować, reguł, które mogą zostać wybrane przez grupę wolnych i równych jednostek tylko w drodze dobrowolnej umowy [tłum. wł., kursywa w oryginale]<sup>45</sup>.

Warto zwrócić uwagę, że proponowana przez Buchanana koncepcja wolności ma charakter społeczny. Skoro, jak była mowa we wcześniejszym cytacie z *Freedom in Constitutional Contract*, „[j]ednostki mogą zabezpieczyć i utrzymać wolność dzięki kontraktowi konstytucyjnemu”, to może ona być realizowana jedynie w relacjach jednostki z innymi jednostkami, a precyzyjnie rzecz biorąc objawia się w dobrowolnych relacjach społecznych<sup>46</sup>.

Takie rozumienie wolności zgodne jest także ze współwystępującą z koncepcją wolności u Buchanana równością moralną jednostek. Równość jest bowiem także koncepcją o charakterze społecznym. Jednocześnie to nie społeczeństwo jako takie jest wolne, ale jednostki funkcjonujące w tym społeczeństwie, będące „nośnikami” wolności. W tym właśnie sensie Buchanan mówi w *Calculus of Consent* o wspomnianym wcześniej w cytacie „społeczeństwie wolnych ludzi”. Takie rozumienie wolności wiąże się także bezpośrednio z indywidualizmem metodologicznym przyjętym przez Buchanana.

Przykładem dobrowolnej relacji społecznej jest wymiana rynkowa – kategoria szczególnie ważna dla ekonomistów, ale nie bez znaczenia dla zrozumienia koncepcji wolności u Buchanana. Czy wobec tego w relacjach wymiennych na rynku realizuje się wolność w rozumieniu Buchanana? Wydaje się, że odpowiedź na to pytanie powinna być przecząca. Wolność u Buchanana związana jest z wyborem na poziomie konstytucyjnym. Wybór ten zachodzi przy spełnieniu wymogu jednomyślności, co, jak wspomniano wcześniej, stanowi realizację kryterium efektywności Pa-

<sup>43</sup> F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty: Rules and Order*, London 1973.

<sup>44</sup> N. Berggren, *James M. Buchanan Jr. ...*, s. 296.

<sup>45</sup> V.J. Vanberg, *Liberal Constitutionalism, Constitutional Liberalism...*, s. 9.

<sup>46</sup> W jednej z prac Buchanana znaleźć można jednak pewną niekonsekwencję w tym względzie, a mianowicie w *Limits of Liberty* pisze on, że ludzie „chcą być wolni, ale [...] dostrzegają nieuniknione ograniczenia, które nakładają na nich współzależności społeczne [tłum. wł.]” (J.M. Buchanan, *Limits of Liberty: Between Anarchy...*, s. xv).

reto dla zbiorowości ustanawiającej dany zestaw reguł konstytucyjnych. Efektywność w sensie Pareto oznacza z definicji, że wszelkie możliwości osiągnięcia wzajemnych korzyści z tej wielostronnej „wymiany” zostały wyczerpane (w przeciwnym wypadku możliwe byłoby – w drodze wymiany – zwiększenie korzyści uczestnika bądź uczestników tej sytuacji bez pogarszania sytuacji któregośkolwiek z pozostałych uczestników, czyli możliwa byłaby poprawa efektywności w sensie Pareto). Wybory konstytucyjne różnią się od wyborów rynkowych tym, że w przypadku tych pierwszych każdy z uczestników „wymiany” ma prawo weta wobec proponowanych ustaleń, podczas gdy na rynku możliwe są sytuacje, w których niektórzy uczestnicy nie mają żadnego wpływu na kształtujące się wyniki (czyli ich sytuacja może ulec pogorszeniu). Pierwsze mają charakter wyborów publicznych, a drugie prywatnych. Według Buchanana istotne jest nie to, czy wymiana rynkowa prowadzi do rozwiązań Pareto-efektywnych, ale to, że instytucja rynku i właściwe jej mechanizmy są przedmiotem decyzji na poziomie konstytucyjnym.

Tę argumentację wzmocnić może dodatkowo zaproponowane przez Geoffrey’a Brennana i Michaela Brooksa<sup>47</sup> porównanie koncepcji Buchanana z fundamentalnym, jeśli chodzi o rozważania nad relacjami wymiany rynkowej, twierdzeniem Coase’a<sup>48</sup>. W normatywnej wersji tego twierdzenia zakłada się, że w przypadku wysokich kosztów transakcyjnych na rynku (gdy strony nie mogą same w drodze dobrowolnej wymiany doprowadzić do efektywnej alokacji praw własności) sądy powinny przyznawać uprawnienia tej stronie, która przypisuje im najwyższą wartość (pewnego rodzaju sztuczna symulacja wymiany rynkowej). Natomiast według Buchanana prawa ustanawiane mogą być jedynie na etapie konstytucyjnym i rola sądu ogranicza się do ich egzekwowania, niezależnie od konsekwencji, jakie mogłoby to nieść w sferze efektywności. Działanie sądów zgodnie z normatywnym twierdzeniem Coase’a mogłoby naruszać istniejącą strukturę praw, wywołując przymus wobec strony przegrywającej w takim sporze, a w związku z tym naruszać jej wolność. Wobec rozdzwienku między ochroną wolności (praw) jednostek w takim sporze a symulowaniem proefektywnościowych wymian rynkowych Buchanan opowiada się za tą pierwszą, a Coase za drugim.

W rozważaniach nad koncepcją wolności w ujęciu Buchanana nie może zabraknąć miejsca dla zestawienia jej z pojęciem anarchii. Ze wzglę-

<sup>47</sup> G. Brennan, M. Brooks, *Buchanan on Freedom...*

<sup>48</sup> Zmarły jesienią roku 2013 Ronald Coase był wybitnym ekonomistą, laureatem Nagrody Nobla w dziedzinie ekonomii w roku 1991 oraz jednym z „ojców-założycieli” interdyscyplinarnego ruchu naukowego ekonomicznej analizy prawa (tytuł ten przyznano mu na sesji plenarnej American Law and Economics Association w dniu 24 maja 1991 r.).

du na poparcie dla pełnej autonomii jednostki Buchanan postrzegał sam siebie jako „filozoficznego anarchistę”<sup>49</sup>. W koncepcji anarchistycznej utopii dostrzegał dużą atrakcyjność, jednak odrzucał w swych rozważaniach teorie anarchistyczne ze względu na ich niepraktyczność. Twierdził, że funkcjonowanie jednostek w społeczeństwie wymaga podejmowania działań zbiorowych, a to w anarchii nie byłoby możliwe bez zmiany samej natury człowieka nakierowanej na realizację własnego interesu.

Aspekt praktyczny nie jest jednak jedynym źródłem krytycznego stanowiska Buchanana wobec anarchii. Z punktu widzenia tematyki niniejszego tekstu istotniejsze jest pytanie, czy wraz z przejściem od stanu anarchii do porządku społecznego dochodzi do uszczuplenia wolności jednostek na rzecz lepszej realizacji ich preferencji (jak przy umowie społecznej Hobbesa), czy też wraz z ustanowieniem konstytucji powstaje porządek, który w sensie normatywnym przewyższa stan natury i w zakresie zapewnianej wolności i w zakresie realizacji preferencji. Podtytuł dzieła *Limits of Liberty – Between Anarchy and Leviatan (Pomiędzy anarchią a Lewiatanem)* – zdaje się wskazywać na wybór między maksimum wolności w anarchii a przymusem ze strony państwa w przypadku Lewiatana. Jednak dokładniejsze studium argumentacji Buchanana zarówno przedstawionej w tym dziele, jak i przede wszystkim w rozważaniach o naturze wolności w innych jego pracach, przekonuje, że Buchananiowi bliższy jest ów drugi wariant<sup>50</sup>. Dzięki ustanowieniu kontraktu konstytucyjnego możliwa jest ucieczka od hobbesowskiego stanu natury w anarchii. Jednocześnie właściwe reguły konstytucyjne mają zapewnić, że nie powstanie Lewiatan, tylko państwo realizujące skutecznie funkcje produkcyjną i ochronną, nie pozwalając się zepchnąć w pułapkę redystrybucji i przymusu. „Wolne relacje wolnych ludzi” funkcjonujące w ramach ograniczeń określonych w kontrakcie konstytucyjnym Buchanan nazywa ostatecznie „uporządkowaną anarchią” (*ordered anarchy*)<sup>51</sup>.

## Podsumowanie

Jak wspomniano na wstępie do niniejszego tekstu, wolność jednostki, choć nie dookreślona w sposób wyraźny w żadnym z tekstów Buchanana, stanowi ważny punkt wyjścia jego dalszych rozważań. Należy jednak

<sup>49</sup> Zob. J.M. Buchanan, *The Limits of Liberty...*

<sup>50</sup> Tak także G. Brennan, M. Brooks, *Buchanan on Freedom...*

<sup>51</sup> *Ibidem*, s. 227.

zauważyć, że wolność jest w tej myśli także celem, do osiągnięcia którego środków Buchanan poszukuje i odnajduje je w kontrakcie konstytucyjnym.

W ujęciu Buchanana wolność nie oznacza ani zupełnego braku rządu (anarchii), ani poddawania się w pełni siłom ewolucji. To pierwsze prowadziłoby bowiem do hobbesowskiego stanu „wojny wszystkich ze wszystkimi”, podczas gdy drugie wynosiłoby nadmiernie rolę tradycji. Jak argumentowano w niniejszym tekście, wolność według Buchanana realizuje się „w [kontrakcie konstytucyjnym] i poprzez kontrakt konstytucyjny”.

W argumentacji na rzecz prymatu wolnego rynku liberałowie nie zawsze dostrzegają, że rynki umożliwiające realizację wolności jednostki poprzez dobrowolną współpracę między stronami nie są „darem natury”, a instytucjami społecznymi, których funkcjonowanie zależy od istnienia i skutecznego egzekwowania „reguł gry” określających, jakie działania mogą być realizowane przez kierujących się własnym interesem uczestników rynku. Te reguły różnią się, mniej lub bardziej, między krajami, a różnice te przekładają się dalej na wyniki dopuszczalnych transakcji. Istotną staje się więc legitymizacja ram instytucjonalnych, w których rynki funkcjonują i które wpływają na zakres wolności indywidualnej, jaką jednostki mogą się cieszyć jako uczestnicy rynku. Inspiracji dla rozstrzygnięcia tych wątpliwości należy poszukiwać właśnie w ekonomii konstytucyjnej Buchanana.

W rok po śmierci Buchanana jego uczniowie, współpracownicy i inni przedstawiciele liberalizmu klasycznego zastanawiali się, jakich inspiracji można szukać w jego twórczości dla dalszego rozwoju myśli liberalnej<sup>52</sup>. Buchanan podkreślał znaczenie równości, wzajemności i indywidualnej odpowiedzialności<sup>53</sup> jako niezbędnych przesłanek dla funkcjonowania społeczeństw zgodnie z zasadami liberalizmu klasycznego. Za lukę w tej myśli liberalnej uważał to, że nie daje ona satysfakcjonującej alternatywy dla poglądów socjalistycznych tym, którzy poszukują oparcia w działaniach zbiorowych i uciekają się do popierania paternalizmu ze strony państwa<sup>54</sup>.

<sup>52</sup> Zob. np. P. Boettke, *Fearing Freedom: The Intellectual and Spiritual Challenge to Liberalism*, „The Independent Review” 2014, nr 18 (3), s. 343–358; N. Berggren, *The Calculus of Consent at Fifty: Insights for Liberalism*, „The Independent Review” 2014, nr 18 (3), s. 373–390.

<sup>53</sup> Wątkowi odpowiedzialności indywidualnej poświęcił, m.in., sporo miejsca w artykule: J.M. Buchanan, *Afraid to Be Free: Dependency as Desideratum*, „Public Choice” 2005, nr 124, s. 19–31.

<sup>54</sup> J.M. Buchanan, *Why I, Too, Am Not a Conservative...*, s. 27.

W swoim artykule o wymownym tytule *The Soul of Classical Liberalism* (*Duch liberalizmu klasycznego*)<sup>55</sup> podkreślał znaczenie wizji moralnej „dobrego społeczeństwa” zorganizowanego według zasad liberalizmu klasycznego. Ten ostatni może, według Buchanana, przetrwać jedynie wtedy, jeśli dla społeczeństwa widoczne i zrozumiałe będą zasady porządku rynkowego i korzyści z niego płynące. Należy przy tym mieć na uwadze, że

[a]kceptacja prawa jednostki do tego, by działać w sposób przez siebie pożądany, jak długo te działania nie naruszają wolności innych jednostek do takiego samego działania, musi być znakiem charakterystycznym każdego ‘dobrego’ społeczeństwa [tłum. wł.].<sup>56</sup>

## Bibliografia

- Berggren N., *The Calculus of Consent at Fifty: Insights for Liberalism*, „The Independent Review” 2014, nr 18 (3), s. 373–389.
- Berggren N., James M. Buchanan Jr. [*Ideological Profiles of the Economics Laureates*], „Econ Journal Watch” 2013, nr 10 (3), s. 292–299.
- 262 Boettke P., *Fearing Freedom: The Intellectual and Spiritual Challenge to Liberalism*, „The Independent Review” 2014, nr 18 (3), s. 343–358.
- Brennan G., *James Buchanan: An Assessment*, Liberty Matters – zapis debaty, Online Library of Liberty, Indianapolis 2013; <http://files.libertyfund.org/files/2518/BuchananAnAssessment.pdf>. [dostęp: 01.04.2016].
- Brennan G., Brooks M., *Buchanan on Freedom*, Condorcet Center for Political Economy Working Paper 2012-10-ccr, Rennes 2012.
- Brennan G., Munger M., *The Soul of James Buchanan?*, „The Independent Review” 2014, nr 18 (3), s. 331–342.
- Buchanan J.M., *Afraid to Be Free: Dependency as Desideratum*, „Public Choice” 2005, nr 124, s. 19–31.
- Buchanan J.M., *The Collected Works of James M. Buchanan*, z wprowadzeniem G. Brennana, H. Kliemta i R.D. Tollisona, 20 tomów, Indianapolis 1999–2002.
- Buchanan J.M., *Constitutional Economics*, hasło [w:] J. Eatwell, M. Milgate, P. Newman (red.), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London–Basingstoke 1987.
- Buchanan J.M., *The Domain of Constitutional Economics*, „Constitutional Political Economy” 1990, nr 1 (1), s. 1–18.
- Buchanan J.M., *Freedom in Constitutional Contract: Perspectives of a Constitutional Economist*, College Station–London 1977.
- Buchanan J.M., *Liberty, Market and State: Political Economy in the 1980s*, New York 1986.

<sup>55</sup> J.M. Buchanan, *The Soul of Classical Liberalism*, „The Independent Review” 2000, vol. V (I), s. 111–119.

<sup>56</sup> J.M. Buchanan, G. Tullock, *The Calculus of Consent...*, s. 303.

- Buchanan J.M., *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviatan*, Chicago 1975.
- Buchanan J.M., *Positive Economics, Welfare Economics, and Political Economy*, „Journal of Law and Economics” 1959, nr 2, s. 124–138.
- Buchanan J.M., *Public Choice: The Origins and Development of a Research Program*, Fairfax, VA 2003.
- Buchanan J.M., *The Soul of Classical Liberalism*, „The Independent Review” 2000, nr 5 (1), s. 111–119.
- Buchanan J.M., *Why I, Too, Am Not a Conservative: The Normative Vision of Classical Liberalism*, Cheltenham 2005.
- Buchanan J.M., Tullock G., *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, Ann Arbor 1962 (wyd. IV, 1971).
- Coyne Ch.J., *Symposium on James M. Buchanan and Classical Liberalism. Introduction*, „The Independent Review” 2014, nr 18 (3), s. 325–330.
- Gifford A., *A Constitutional Interpretation of the Firm*, „Public Choice” 1991, nr 68, s. 91–106.
- Hayek F.A., *Law, Legislation and Liberty: Rules and Order*, London 1973.
- Horn K.I., *Roads to Wisdom: Conversations with Ten Nobel Laureates in Economics*, Cheltenham 2009.
- James Buchanan interviews Friedrich A. Hayek (Part I), The Hayek Interviews: Alive and Influential, 1978, [http://hayek.ufm.edu/index.php?title=James\\_Buchanan](http://hayek.ufm.edu/index.php?title=James_Buchanan) [dostęp: 01.04.2016].
- James Buchanan interviews Friedrich A. Hayek (Part II), The Hayek Interviews: Alive and Influential, 1978, [http://hayek.ufm.edu/index.php?title=James\\_Buchanan\\_Part\\_II](http://hayek.ufm.edu/index.php?title=James_Buchanan_Part_II). [dostęp: 01.04.2016].
- Metelska-Szaniawska K., *Ekonomia konstytucyjna – ekonomia polityczna ładu gospodarczego*, [w:] J. Wilkin (red.), *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, Warszawa 2012, s. 109–135.
- Mueller D., *Constitutional Public Choice*, [w:] idem (red.), *Perspectives on Public Choice: A Handbook*, Cambridge 1997, s. 124–146.
- Shugart W.F., Tollison R.D., *A Creative Theorist in His Workshop: James M. Buchanan as a Positive Economist*, [w:] G. Brennan, H. Kliemt, R.D. Tollison (red.), *Method and Morals in Constitutional Economics. Essays in Honour of James M. Buchanan*, Berlin–Heidelberg 2002, s. 66–77.
- The Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 1986: James M. Buchanan Jr.*, [http://www.nobelprize.org/nobel\\_prizes/economic-sciences/laureates/1986/](http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1986/) [dostęp: 01.04.2016].
- Vanberg V.J., *Liberal Constitutionalism, Constitutional Liberalism and Democracy*, „Constitutional Political Economy” 2011, nr 22 (1), s. 1–20.
- Vanberg V.J., *Organizations as Constitutional Systems*, „Constitutional Political Economy” 1992, nr 3 (2), s. 223–253.
- Wilkin J. (red.), *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*, Warszawa 2012.